

РОЗДІЛ 1

ЩО ТАКЕ НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА І «З ЧИМ ЇЇ ІДЯТЬ»

Результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)¹ «Соціологічний моніторинг “українське суспільство” після 16 місяців війни-2023», на перший погляд, невтішні: 50,9% українців вважають, що «нікому не довіряти — найбезпечніше»; 48,9% переконані, що «більшість людей чесні лише тому, що бояться бути викритими на брехні»; а 64,1% упевнені, що «більшість людей здатні піти на нечесний учинок заради вигоди». Водночас ~59,7% українців називають себе «переважно чи повністю цинічними». Загалом показник цинізму населення в нас тримався на рівні до ~70% із найнижчим показником 54,4% у 1992 році й найвищим — 70,7% — у 2012-му.

Не дивують і дані про корупцію². Ключовою реформою 81% українців вважає боротьбу з корупцією; найважливішими результатами реформ — зменшення корупції (71%) та підвищення добробуту українців (63%); основним бар'єром для здійснення будь-яких реформ — теж корупцію (78%). До того ж ~56% українців вбачають прешопричину корупції в законах, що не працюють, судах і «злочинній владі», ~30% — упевнені,

що корупція є частиною нашого менталітету* (пережитки СРСР, вкорінене кумівство, бажання збагатитись), а ~8% переконані, що корупцію спричиняють економічні негаразди: низькі зарплати й слабка економіка³.

Однак такі сумні показники якось важко вкладаються в голову — з огляду на небачений раніше рівень єднання, сміливості та жертвовності в умовах повномасштабної війни українців, чиїм героїзмом захоплюється світ, принаймні істотна його частина. Чи справді певні прояви поведінки можуть бути «вкорінені» в національну культуру й передаватися з покоління в покоління? Чи це означає, що нам «пороблено» і, як вважають ~57% українців, повідомляти про корупцію компетентним органам немає сенсу, бо це «не дасть результату», а ~56% не мають відчуття, що «щось можна змінити»⁴? Що взагалі таке національний менталітет і як він «працює» на рівні окремих людей, спільнот і суспільств?

У цьому розділі ми почнемо розбиратися в хитросплетіннях національної культури: звідки вона «береться» та як і під впливом чого змінюється? І тут я маю наперед сказати, що зовсім у нас не «пороблено», менталітет наш характерний для шляху розвитку, яким рухається Україна, а загалом — суспільство в нас складне й багатошарове, тож знати, як воно функціонує, буде аж ніяк не зайвим. Адже якісні та сталі суспільні зміни можливі, тільки якщо відповідальні за їхнє впровадження розуміють спосіб мислення та підґрунтя поведінки людей, із якими мають справу.

* До речі, у кроскультурних студіях для визначення того, що ми в побуті називаємо «менталітетом», застосовують більш коректний і комплексний термін «національна культура». Однак, з огляду на стійку масову асоціацію «національної культури» з надбаннями мистецтва та творчості, надалі в тексті використано слово «менталітет» — для чіткішого донесення смислу.

«БАГАТОШАРОВИЙ ПЛЯЦОК» НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Найпростіше науково коректне визначення національної культури (менталітету) дав засновник кроскультурної науки, нідерландський дослідник Герт Хофстеде у своїй книзі «Культура та організації»⁵: **«Національна культура — це колективне програмування свідомості, яке відрізняє людей з однієї суспільної групи від людей з іншої»**. У цьому випадку слово «програмування» не означає «роботичності» чи маніпульованості суспільства зовнішньою силою — йдеться про сталість проявів поведінки, які носії національного менталітету відтворюють автоматично та відповідно до узвичаєних у суспільстві норм, писаних і неписаних.

З кільканадцятирічних ґрунтовних досліджень Хофстеде та інші кроскультурні науковці вивели декілька притаманних національному менталітету характеристик:

(1) Менталітет — це колективне явище. Якщо сталі поведінкові прояви притаманні не всьому суспільству, а його частині, то це не про національний менталітет. «Національний» означає притаманний абсолютній більшості населення країни — принаймні протягом кількох поколінь, але, як правило, довше. Зокрема, у США кожен із 52 штатів має власну субкультуру — часто дуже відмінну від субкультур решти штатів. Так, часто насторожені під час першого контакту ньюйорківці різко відрізняються від істотно м'якших у взаємодії каліфорнійців. Однак у США є стійкий і притаманний усім штатам менталітет, завдяки якому гавайці, техасці, оклахомці та жителі решти штатів почувуються американцями. Тож далі в книзі йтиметься саме про такі масові прояви — хоч паралельно з ними цілком

собі існують прояви унікальні, притаманні певним областям, регіонам, містам, спільнотам.

Наприклад: Хоч лише ~30% українців уважають, що «чужим» людям довіряти можна, усередині окремих спільнот (через спільні цінності, «критерії входу» в спільноту чи пережитий досвід) довіра до незнайомих людей буде вищою, часто — істотно: військові, земляки, сусіди, випускники одної магістерської програми в бізнес-школі та ін. Це означає, що загалом низька суспільна довіра — невід'ємна частина нашого національного менталітету, однак усередині різних суспільних груп рівень довіри може відрізнитися.

Менталітет набувається і не є вродженим. Хоч менталітетні риси стійкі навіть до економічних криз і війн, характерна поведінка прищеплюється нам через родину, найближче коло взаємодії, неписані правила, «як належно поводитись», і формальні інститути: садок, школа, виш, правоохоронні органи, суди, поліція тощо. Тобто виховне оточення та суспільство скеровують нашу поведінку в напрямі бажаності («так слід чинити завжди») та передбачуваності («такі-то дії спричиняють такі-то наслідки»).

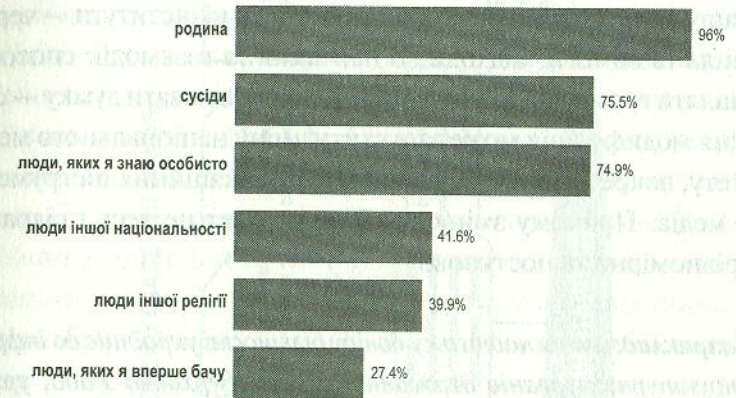
Наприклад: через багаторічну неефективну роботу формальних інститутів 74,9% українців переконані, що довіряти варто «людям, яких я знаю», і лише 27,4% готові довіряти тим, кого «бачу вперше» — бо де безсилі правила та регуляції, завжди допоможуть знайомі. Звідси гіпертрофована довіра українців до рекомендацій, «особистого досвіду», «людей, яких я особисто знаю» в разі ухвалення життєвих рішень — від вибору садка чи школи дитині до найму людей у команду.

(2) **Національний менталітет складається з підвалин, цінностей і переконань, суспільних інститутів і норм поведінки.** Менталітет працює як компас, що вказує напрям для дій і рішень у життєвих ситуаціях. Підвалини для менталітету як територія походження для рослини: як ружа не виросте на кам'янистому ґрунті, так, зокрема, у волелюбній країні не приживатимуться зовсім або бодай надовго, диктаторські режими. І, навпаки, у вкорінено ієрархічних суспільствах (Китай, Індія, Малайзія та ін.) правителі, що послуговуються в управлінні заборонами та «суворими» підходами, не лише прийнятні, а й бажані. Цінності й переконання — це «сценарії» для поведінки в конкретних ситуаціях, які дуже різняться від країни до країни. Формальні інститути — це «кістяк», що забезпечує функціонування держави (від парламенту до судів, шкіл і поліції). А норми — це узвичаєна в суспільстві поведінка, прив'язана до конкретних життєвих ситуацій.

Наприклад: українці (на відміну від росіян) схильні до активно-го протесту проти режимів, які їх не влаштовують, — це одна з підвалин нашого менталітету. Водночас на особистому рівні для 83,9% українців найважливіша цінність — «свобода», а лише для 56,8% — «найважливіша відповідальність»; істотно нижча важливість за свободу — у «справедливості» (72,5%), хоча запит на справедливість зростає з року в рік, «гідності» (60,4%) та «рівності» (56,5%) — до того ж запит на обидві ці цінності з року в рік падає⁶. Не дивно, що за таких умов домовлятися людям із різних спільнот (ми їх часто називаємо «бульбашками») так складно — адже кожен прагне максимальної свободи вибору й вигоди для себе й не міркує про її справедливість чи доступність для інших.

РІВЕНЬ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ДОВІРИ В УКРАЇНІ, 2022

% респондентів, які зазначили рівень довіри до різних груп людей

Джерело: World Values Survey 2022

<https://ourworldindata.org/trust>

Показник довіри означає сукупність відповідей респондентів «довіряю повністю» і «довіряю певною мірою»

► 2009 ————— ○ 2022

Ілюстрація 1.

ОЦІНКА РІЗНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК НАЙВАЖЛИВІШИХ ДЛЯ ПРАВ ЛЮДИНИ % — ТОП 10 (% ВИБОРУ ВАРІАНТУ ВІДПОВІДІ «ОСНОВНА ЦІННІСТЬ»)

Ілюстрація 2.

(3) **Національний менталітет змінюється тільки зі зміною формальних інститутів.** Його неможливо змінити через лозунги, інформаційні кампанії чи вплив «лідерів думок» та експертів. Оскільки нашу поведінку «внормовують» формальні інститути — через правила та вимоги, підходи до навчання та взаємодії, способи проявляти громадянську активність і висловлювати думку — саме їхня модифікація може запустити зміну національного менталітету, зокрема із застосуванням комунікаційних інструментів і медіа. Причому змінюється менталітет не весь і відразу, а нерівномірно та поступово.

Наприклад: попри наднизьку довіру більшості українців до інфраструктурних органів державної влади (Верховна Рада, уряд, НБУ, державний апарат загалом, прокуратура, суди тощо), у регіонах, де локально ефективно провадилися зміни, а громади відчували від них вигоду, довіра до місцевої влади істотно зростає⁷. І хоча «стрибок» у довірі поки не є всеохопним, це потенційний початок ґрунтовної зміни нашого менталітету, де будь-яка влада априорі «погана» та «корумпована». Однак чи відбудеться повноцінна менталітетна зміна, залежатиме від наслідків децентралізації на національному рівні. Детальніше про вплив децентралізації на довіру до місцевої влади поговоримо в розділі 3.

Тож бачимо, що національний менталітет глибоко вкорінений в усі аспекти функціонування суспільства в конкретній країні. Наприклад, те, як ми ухвалюємо рішення, істотно залежить від національного менталітету⁸, зокрема від «вбудованих» у суспільну поведінку цінностей і норм.

Зокрема, менталітетні цінності впливають на визначення проблеми (які саме слова, дії чи рішення є неприйнятними,

